

17 Коваленко В. П., Ситий Ю. П. Торгово-економічні відносини Чернігово-Севєрської землі з Волзької Булгарією в IX—XIII вв. // *Путь из Булгара в Киев*. — Казань, 1992. — С. 61—62.

18 Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // *АО 1984 г.* — М., 1986. — С. 328.

19 Шекун А. В. Отчет об археологических исследованиях на территории Черниговщины в 1991 г. // *НА ІА НАН України*. — 1991/6/н. — С. 16—17.

20 Там само. — С. 15.

21 Шекун А. В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // *НА ІА НАН України*. — 1988/186. — С. 5, 11.

22 Шекун А. В. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении XI—XIII вв. «Лесковое—2» у с. М. Листвен Репкинського р-на и археологические разведки в Черниговском и Репкинском р-нах Черн. обл. // *НА ІА НАН України*. — 1989/200. — С. 18.

23 Веремейчик Е. М. Отчет о разведках на территории Черниговского и Репкинського р-нов Черниговской обл. в 1987 г. // *НА ІА НАН України*. — 1987/48. — С. 3—5.

24 Веремейчик Е. М. Охранные исследования поселения X—XIII вв. у с. Петруши // *Проблемы археологии Южной Руси*. — К., 1990. — С. 76—83.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ЛЮБЕЦЬКОЇ ШЛЯХТИ

І. В. КОНДРАТЬЄВ

Пізньюсередньовічний Любеч був важливим стратегічним форпостом на терені Північного Лівобережжя. Розташований на стику державних кордонів, він став своєрідним «яблуком розбрату» у взаєминах між Литвою, Польшею та Московщиною. На думку польського історика С. Кучинського, Любеч був приєднаний до Великого князівства Литовського ще до 1349 р.¹ Але до 1387 р. ми не знаходимо щодо цього практично жодних відомостей. Зважаючи на те, що Любеч тяжів до Києва, який був приєднаний Ольгердом у 1362 р., можна гадати, що така ж доля натоді спіткала й Любеч, хоча остаточно зазіхання Орди на Київщину були відкинуті лише на початку XV ст. за Вітовта².

Історію Любеча не можна розглядати окремо від його околиці. Фактично, поняття Любецький замок складається з двох частин — самого замку та його околиці, де, власне, і сформувався прошарок військової аристократії. Ця шляхетська спільнота називала себе «околичною» шляхтою, боярами-шляхтою чи зем'янами. Держава, зацікавлена у постійному збройному контингенті, надавала військовослужбовій шляхті землі навколо фортеці, де утворювались своєрідні шляхетські «гнізда». Навколишні (околичні) села склались з шляхетських дворів — маєностей, власником яких була замкова шляхта. Значна її частина самотужки обробляла землю, при потребі беручи участь у військових виправах.

Так звана любецька шляхта відіграла помітну роль в історичному процесі, але й досі не стала об'єктом спеціального вивчення. Це стосується, зокрема, й питання про її походження. Практично всі дослідники, які так чи інакше торкалися історії регіону, вважали любецьку шляхту значною мірою автохтонною. Дружинна теорія походження дрібної української шляхти мала багато прихильників серед фахівців. Так, Ф. Леонтович стверджував, що литовсько-руські військовослужбовці стани XV—XVI ст. перебували у безпосередньому генетичному зв'язку з давнім інститутом княжої та боярської дружини — воїв, отроків, послужильців тощо, які згадувались в актах та хроніках ще до приєднання руських земель до Литовського князівства³. Давньоруська дружина, можливо, продов-

жувала функціонувати і за литовської доби. Появу зем'янства та боярства він пояснює тим, що руський «послужилець» набув під литовським впливом подоби середньовічного лицаря. При цьому Ф. Леонтович зауважив, що це сприйняття було суто копіювальним, відтак давньоруське боярство було позбавлене станових ознак і прагнення до політичної влади⁴. Між тим, вже за часів Київської Русі частина дружинників набула земельної власності. Б. Рибаків висунув гіпотезу про існування подібного типу феодальних відносин у Київській землі, вважаючи, що прикордонне становище останньої примушувало князів утримувати значні резерви кінних дружин, наділених землею⁵. Безумовно, що формування аристократії на терені Великого князівства Литовського було пов'язане із завойовницькою політикою цієї держави. Під тиском німецької експансії литовці посунули на українські землі, де намагалися створити суспільний устрій, важливою ланкою якого став би військовий контингент. Від часів Київської Русі мусила зберегтися якась частина нижчого військового елемента, котрий складала нащадки княжих дружинників, що встигли осісти на землі напередодні монголо-татарської навали⁶. Литовські князі, у свою чергу, почали роздавати здобуті землі найманцям-військовослужбовцям. Запроваджується ленне право, яке передбачало спадкове землеволодіння за умови виконання військових обов'язків.

Заслугує на увагу версія походження українського боярства та зем'янства, запропонована О. Єфименко. Вона вважала, що боярство походило від давньоруської верстви данників або «мужів». Підпорядковувались вони безпосередньо дежаві, на користь якої сплачували данину. Мешкаючи на локальних територіях, серед лісів та боліт Полісся, вони могли поповнити шляхетський загаль. На Лівобережній Україні данники поступово зникають, переходячи або у вищу боярську групу, або у нижчу — тяглову⁷. Данники, як згодом і околична шляхта, мешкали локально у невеликих поселеннях (від 10 до 20 дворів), залучались до ремонту та будівництва фортифікаційних споруд. Цікаво, що у Любецькій околиці ми знаходимо зем'ян Даничів (1571 р.), які отримали привілей на свої володіння ще від Сигизмунда II і засиували с. Даничі. Існувала тут і родина з «протилежним» прізвиськом — Неданчичі (Неданчичі-Кривописі), родовим мастком якої було с. Неданчичі⁸. Цей «термінологічний» збіг аж ніяк не можна назвати випадковим.

Деякі дослідники відстоювали, умовно кажучи, «комплексну» теорію походження дрібної шляхти, зокрема, зем'ян та бояр. Так, М. Юзефович доводив, що частина шляхти вела свій родовід від часів Київської Русі, а решта — від «новобранців», нобілітованих вже після Люблінської Унії⁹.

На думку Н. Яковенко, Київська Русь мала жорсткі і стабільні станові категорії, яким до монголо-татарської навали була невласлива соціальна мобільність¹⁰. Але після литовської експансії ми бачимо велике розмаїття груп і прошарків привілейованого стану, якого не знала давньоруська доба. Ці зміни могли відбутись вже за монгольської навали, яка фактично зруйнувала соціальну структуру давньоруського суспільства.

Ще одним посереднім доказом зв'язку любецької околиці з долитовськими часами було побутування тут «сяберства». Цікаво, що сябрами називали один із прошарків давньоруської дружини¹¹. Любецька шляхта вживала цей термін для позначення спільного володіння землею — «сябром» називали співвласника шляхетського мастку. Це поняття вживається у Любецькій околиці навіть у XVIII ст. у багатьох побутових документах.

Безумовно, що одним з джерел формування любецької шляхти був тюркський елемент. О. Яблоновський зазначав, що не лише у степовій зоні, а й на півночі — біля замків Остра та Любеча навіть на початку XVI ст. знаходились тюркські поселення¹². Серед любецької шляхти траплялися родини явно тюркського походження. Зокрема, це Чемериси (або Казанські), нобілітовані Сигизмундом II, Феремичі, Фаї та ін. Зустрічасмо також родину Татаринів (Татаринських-Міхнових), які отримали від Сигизмунда III Маликовську (Мотковську) землю, де згодом виникло с. Татарине. «Чемерисів» ми знаходимо у інвентарі Любецького замку 1606 р.¹³ Вони являли собою найнижчу верству замкового шляхетства — замкових слуг. У Любецькій околиці зустрічались натоді не лише тюркські прізвиська, але й імена. Досить вживаним (аж до XVIII ст.) було ім'я Мехед.

Експансія Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої викликала до життя новий стан суспільства — українську шляхту, яка, безперечно, постала на підвалинах, закладених ще за часів Київської Русі. Руйнація монголо-татарською навалою сталого суспільного устрою значно розширила можливість допливу до шляхетської верстви інших категорій населення. На території Північного Лівобережжя цей процес особливо інтенсивно проходив у XVI ст., коли польські королі значно розширили Любецьку околицю шляхом надання шляхті нових ленних володінь та осадженням на землю власне самого замкового шляхетства, що відтак набуло виразних ознак зем'янства.

¹ Kuczynski S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 109.

² Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права.— СПб., 1894.— Ч. III.— С. 27, 183—184.

³ Леонтович Ф. И. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства народного просвещения.— 1908.— № 6.— Отд. 2.— С. 265.

⁴ Там само.— № 3.— Отд. 2.— С. 54.

⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 478.

⁶ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 27, 342.

⁷ Ефименко О. Н. Литовско-русские данники и их дани // Журнал Министерства народного просвещения.— 1903.— № 1.— С. 106—107.

⁸ Лучицкий И. В. Материалы по истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603—1645) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— Кн. XV.— Вып. I.— К., 1901.— Отд. III.— С. 7 (III); Державний архів Чернігівської області.— Ф. 86.— Оп. I.— Спр. 28.— Арк. 278.

⁹ Юзефович М. Предисловие // Архив Юго-Западной Росии.— К., 1867.— Ч. IV.— Т. I.— С. VII.

¹⁰ Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 25.

¹¹ Ласкавы Г. В. Да пытання аб арганізацыі і складзе узброеных сіл // Гістарычна-археалагічны зборнік ІІ АНБ.— Мінск, 1993.— Ч. 2.— С. 6.

¹² Jablonowski O. W. Pisma.— Warszawa, 1911.— Т. III.— S. 17.

¹³ Там само.— S. 33.

ПЕРЕПИСНА КНИГА ЛЮБЕЧА ТА ЙОГО ОКРУГИ 1666 р.

О. Б. КОВАЛЕНКО, В. М. САПОН

За одностайним твердженням фахівців, так звані Переписні книги 1666 р. являють собою одне з найцікавіших і найдостовірніших джерел з соціально-економічної історії Гетьманщини доби Руїни. Як відомо, 1665 р. гетьман І. Брюховецький уклав з представниками царського уряду чергову українсько-російську угоду, що дістала назву Московських статей. На її підставі, зокрема, збирання податків з мешканців Лівобережної України, котрі належали до міщанського і селянського станів (козацтво та духовенство мали податковий імунітет), переходило до рук російської військової адміністрації в особі воевод, призначених у найбільші міста краю. Передумовою і водночас складовою частиною цієї податкової реформи став подвірний перепис відповідних категорій ук-